

УДК 911.3

Квасневська О.О.

Відображення історичних подій та господарської діяльності в географічних назвах Подільського Побужжя

Упродовж тривалого часу проаналізовано історію дослідження та розвиток топоніміки Подільського Побужжя, розглянуто причини формування ойконімів, показано значення та роль людини у формуванні та розвитку антропогенних топонімів, проаналізовані причини назвотворчого процесу у межах Подільського Побужжя. На окремих прикладах детально розглянуто походження назв населених пунктів, проаналізовано утворення антропогенних назв пов'язаних з діяльністю людини. Досліджено походження назви Подільського Побужжя, проаналізовані пов'язані з назвами населених пунктів історичні події, які відбувались на досліджуваній території, а також назви, що походять від народів, які заселяли територію Подільського Побужжя.

Ключові слова: топоніміка, ойконім, Подільське Побужжя, географічні назви, власні назви, господарство, народи.

Квасневска Е.А. Отображение исторических событий и хозяйственной деятельности в географических названиях Подольского Побужья. На протяжении длительного времени проанализирована история исследования и развитие топонимики Подольского Побужья, рассмотрены причины формирования ойконимов, показано значение и роль человека в формировании и развитии антропогенных топонимов, проанализированы причины название-образовательного процесса в пределах Подольского Побужья. На отдельных примерах детально рассмотрено происхождение названий населенных пунктов, проанализировано образование

антропогенних названий, зв'язаних з діяльністю людини. Исследовано походження назв Подільського Побужжя, проаналізовані зв'язані з назвами населених пунктів історичні події, які відбулися на досліджуваній території, а також назви, які походять від народів, які заселяли територію Подільського Побужжя.

Ключевые слова: топоніміка, ойконім, Подільське Побужжя, географічні назви, імена власні, господарство, народи.

Kvasnevska E.A. A reflection of historical events and economic activity is in the place-names of Podil'skogo Pobuzhzhya. During great while research history and development of toponymy of Podil'skogo Pobuzhzhya is analysed, reasons of forming of oykonimiv are considered, a value and role of man is rotined in forming and development of anthropogenic toponimiv, analysed reasons of nazvotvorchego process within the limits of Podil'skogo Pobuzhzhya. On separate examples the origin of the names of settlements is in detail considered, formation of the anthropogenic names of pov'anikh is analysed from a diyal'nostyu man. Investigational origin of the name of Podil'skogo Pobuzhzhya, analysed pov'zani with the names of settlements historical events which took place on doslidzhuval'niy territory, and also.

Keywords: toponymy; oykonim; Podil'ske Pobuzhzhya; place-names; names own; industry; people.

Наявність проблеми. Географічне розташування та природні чинники на всіх етапах історичного розвитку сприяли заселенню території Подільського Побужжя. Політичні і соціально-економічні чинники підсилювали або послаблювали цей процес, але ніколи його не зупиняли і не переривали. Територія Подільського Побужжя здавна відома різноманіттям природи і ландшафтів, щільним заселенням. Це сприяло активному господарському освоєнню території Подільського Побужжя і знайшло своє відображення в топоніміці, зокрема і антропогенні.

Дослідження антропогенної топоніміки Подільського Побужжя є молодим напрямом пізнання антропогенних ландшафтів. Оскільки антропогенні ландшафти тут широко розповсюджені й достатньо вивчені, то антропогенна топоніміка має широке поле свого розвитку.

Аналіз попередніх досліджень. У найдавніших руських літописах є не лише географічні назви, але й спроби пояснення їх походження. Відомі давньоруські тексти, що являють собою збірники географічних назв і їх класифікацію.

Про топоніміку Поділля, зокрема і Подільського Побужжя, є цінні відомості у працях Ю.Й. Сіцинського, а також у книгах «Населені місця Поділля», «Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область». С.Д. Бабишин у книзі «Топоніміка в школі», розкриває походження назв населених пунктів Хмельницької області [1]. Велика кількість матеріалу зустрічається у словнику М.П. Янко «Топонімічний словник України» [9]. Цінні топонімічні відомості містяться в низці видань Мурзаєва Е.М. Про походження назв міст і селищ міського типу України і Подільського Побужжя є цікаві відомості у праці Ю.М. Кругляка.

Мета – дослідити антропогенну топоніміку упродовж тривалого часу заселення Подільського Побужжя різними народами та кочівниками, прослідкувати причини утворення антропогенних топонімів, що мають зв'язок з історичними подіями та стосуються безпосередньо промислів.

Результати дослідження. Топоніміка – сучасна наука яка базується на трьох головних засадах – мовознавства, історії та географії. При дослідженні топоніміки Подільського Побужжя, неодноразово переконуємось, що для географічних назв першочергове значення мають природні умови, історичні події, соціально-економічні умови тощо.

За особливостями природи, її господарського освоєння та формування сучасних ландшафтів, Подільське Побужжя – своєрідний еталон лісостепу (лісополя) України. У офіційних та літературних джерелах поняття «Подільське Побужжя» формувалося поступово. Вперше назва «Побожжя» згадується у Галицько-Волинському літописі (за Іпатіївським списком) 1257 року. Побожжя, Побужжя входило тоді до складу Галицько-Волинського князівства, у XV-XVII ст., ця назва часто зустрічається в польських грамотах та документах [1, 2]. В історичних джерелах XVIII ст. Побужжя згадується як місце перебування Бузького козацького війська, котре охороняло кордони російської імперії по Дністру. У літературних географічних та картографічних джерелах термін «Побужжя» почали активно використовувати наприкінці XIX – початку XX ст. завдяки цілеспрямованому вивченню річки Південний Буг та його басейну. У цей час, з організацією Подільської губернії (1804 р.), вперше використано термін «Подільське Побужжя».

Подільське Побужжя (рис. 1) – це територія формування та розвитку

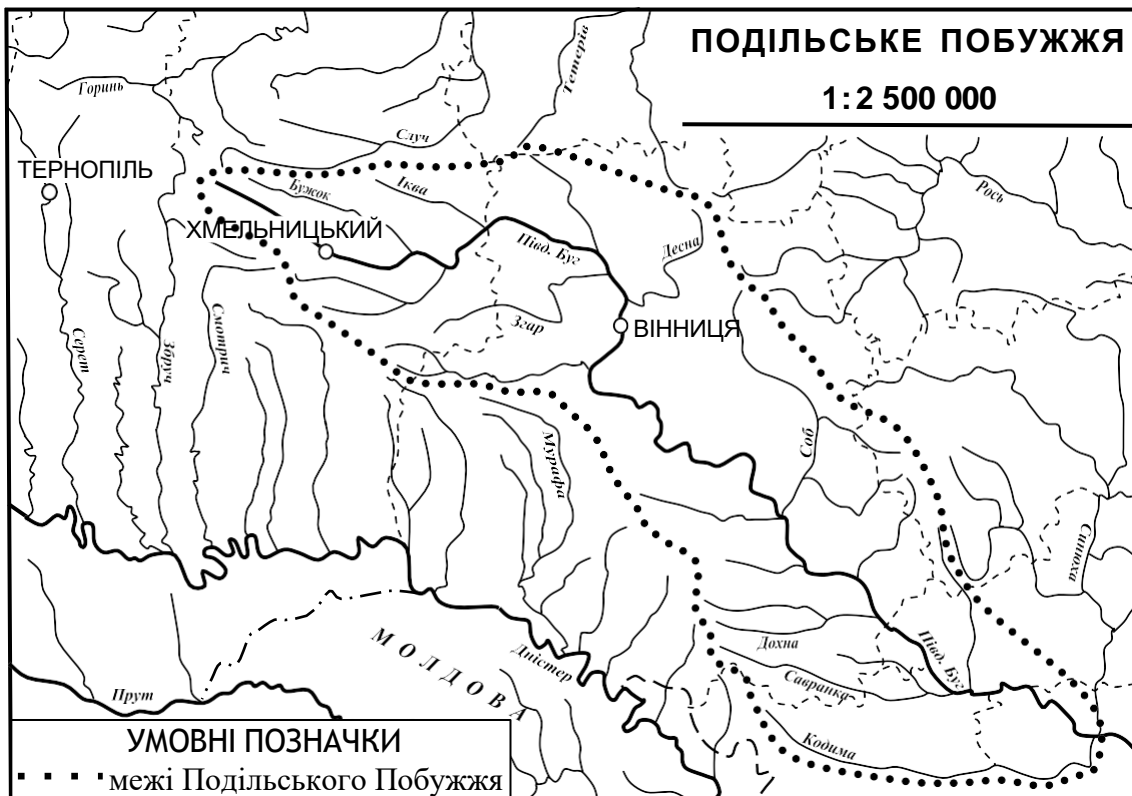

Рис. 1. Межі Подільського Побужжя

географічних назв, що в першу чергу пов'язані із природними умовами та історичними подіями. Часом місцеві назви є давніми за походженням, про що свідчать їх стародавні мовні особливості. Разом з тим, багато є назв запозичених. Територія сучасного Поділля, а зокрема і Подільського Побужжя, тривалий час знаходилася на шляху зі сходу на захід, тобто із глибини Азії в Західну Європу. Але іншомовні назви посідають тут порівняно незначне місце.

Тривалий час територія Поділля, зокрема і Подільське Побужжя, знаходилось під владою Литви, а потім і Польщі, численних нападів татар та різноманітних військових подій. Все це позначилось на топоніміці краю.

Прикладом є селище Погребище у Вінницькій області. Колись воно звалось Ракитною. Перейменовано було після зруйнування монголо-татарами під час навали. Одні перекази твердять, що в погребях спаленого містечка люди ховалися від чужинців. В інших говориться, що вже після навали люди, які повернулися на руїни, почали будувати землянки, що тоді звалися погребами [7]. Місто Бершадь засновано за часів литовського панування. Назва його давня і непрозора: суфікс –адь, –ідь інколи зустрічається, а от основа його не розшифрована й досі. Деякі дослідники вважають цю основу тюркською і виводять її від бреч – «охорона», інші вбачають в основі татарське береш – «битва» [7].

У VII-II столітті до н.е. (епоха раннього заліза) осіле населення Подільського Побужжя, поступово витісняють рухливі і досить сильні у військовому відношенні скіфські племена. Формується племінне об'єднання, відоме під назвою «Скіфія». Скіфи мали тісні зв'язки з античним світом, зокрема з культурою стародавньої Греції. Вони залишили після себе численні пам'ятки, серед яких виділяються городища і кургани. Городища будували на вигідних у стратегічному відношенні місцях. Одне з найбільших скіфських городищ України знаходиться на південно-східній околиці міста Немирів Вінницької області [5].

На території сучасної України, зокрема і Подільського Побужжя, протягом VII-IX ст. мешкали східнослов'янські племена. Деякі топоніми збереглися і до нашого часу. Селище Тиврів Вінницької області розташоване на правому березі Південного Бугу. Вперше згадується в документах кінця XIV століття. Видатний славіст Й. Шафарик пов'язував назву селища з племенами тиврів, тиверців, які жили як твердить літопис, між Бугом і Дністром, ріку вони називали Тивр, що означало «швидкий», «різкий». Основним заняттям тиверців було землеробство. Село Чехи Хмельницької області Старокостянтинівського району виникло внаслідок бурхливих історичних подій у XV, XVI, XIX століттях, що і викликало появу чехів на наших землях. Починаючи з 60-х років XIX століття вони поселилися поряд з уже наявними українськими селами. Населені пункти часто діставали назви з означенням Чеський. На території Подільського Побужжя зустрічаються села Куманівка, Куманівці, Куманова, можливі назви походять від тюркського слова кумани, що означає «народ», «люди», хоча ці назви поселень могли бути утворені від прізвищ. У Вінницькій області є місто Жмеринка, його назва складна і має багато версій походження. Зупинимось на більш ймовірнішому з них. Слово Жмеринка могло утворитися від слова гамір – а це асирійська назва кіммерійців. Поблизу Жмеринки знайдено предмети, належні до трипільської культури, яку пов'язують із кіммерійцями [7].

Важливе значення для формування топоніміки Подільського Побужжя мають соціально-економічні умови та відносини, які склалися протягом багатьох десятиліть. Зайнятість місцевого населення різноманітними промислами на тій чи іншій території, також знаходить відбиток у місцевій топоніміці краю. Домашні промисли відповідають натуральним формам господарства і тому мають давню історію [1].

У межах Подільського Побужжя найдавнішим домашнім промислом було бджільництво. У Вінницькій області є село Бортники: від слова борт – природний вулик. У старих липових лісах траплялися дуплисті дерева. Ці дупла звали борть – у них гніздилися дикі бджоли. Люди, які освоювали липові ліси, знаходили ці борті, викурювали бджіл і виламували стільники; таких людей звали бортниками,

а села засновані ними, відомі як Бортники.

З другої половини XIV століття для розведення бджіл починають застосовувати спеціально видовбані колоди-дуплянки. Спочатку їх прикріпляли на дереві в лісі, а потім почали розчищати галявини і на них встановлювати вулики-дуплянки. Ліс на галявині вирубували, поселення, що виникали на цих місцях, інколи йменували Пасічна (село Пасічна Хмельницька область) [1]. На початку XVI ст. в лісах Вінницького повіту на кожному придатному для бджільництва місці – узліссі, галявині, березі річки вже були «пасіки». Пасіки створювали в лісах усіх без винятку маєтків Вінницького повіту, а прибуток від них був одним з головних джерел привілейованих землеволодінь. Пасічництво того часу було нарівні зі скотарством. У 60-х рр. XVI ст. мед стає не лише одним з найголовніших продуктів збуту на торзі у Вінниці, але й предметом експорту за кордон, замінюючи інколи навіть гроші.

З переписних книг українських міст і сіл XVII століття відомо, що серед різноманітних професій того часу поширеними були музиканти (цимбалісти). Це були особи «вільного» фаху, які задовільняли культурно-побутові потреби населення. Засновниками сіл Бубнівка, Цимбалівка мабуть і були особи, які від роду заняття (музики) могли одержати прізвиська, що згодом закріпились за назвою зазначених сіл. Село Скомороха на Вінниччині ймовірно походить від слова скоморох. Воно є в мовах багатьох слов'янських та неслов'янських народів у значенні «мандрівний музикант, танцівник, комедіант» [1].

Починаючи з XIV століття, в XV і в першій половині XVI століття посилюється процес переростання домашніх промислів у кустарні і відокремлення ремесла від сільського господарства. Зростала кількість ремісників, для яких ремесло стало основним заняттям, а не додатковим джерелом існування. Виникають висилки, присілки і навіть села ремісників різних спеціальностей. Назви спеціальностей, які закріпились за ремісниками як прізвиська, стали основою для виникнення власних найменувань таких населених пунктів, як Бондарівка, Ковалівка, Олійники, Кушнірівка та інші.

У кустарній промисловості значне місце посідало виробництво свічок. Подоляни вже в IX–XI столітті торгували з сусідами, крім збіжжя і хутра, медом і воском. Багато воску йшло з Поділля у Грецію, але чимало використовувалось й у нас – у церквах, монастирях. Спочатку свічки виготовляли хатнім способом, а пізніше це виробництво збільшувалось, зосереджувалось в майстернях при монастирях та панських економіях, де почали виготовляти свічки для продажу. У першій половині XIX століття у Подільській губернії було зареєстровано два свічково-воскобійних заклади і 23 свічково-лойових, загальне виробництво яких становило 6736 пудів на рік. З використанням для освітлення гасу виробництво свічок в середині XIX століття занепало, але згадка про ці заклади і їх виробників збереглася в назвах сіл, зокрема Воскодавинці [7].

Скло відоме людству вже майже шість тисячоліть. Сприятливі умови для скловиробництва й функціонування гут на Побужжі, стало важливою умовою для формування населених пунктів. Село Гути Тульчинського району, село Стара Гута (від польського слова «гута» – підприємство з виготовлення скла та виробів з нього) Хмельницького району. Гути, як правило, будували серед лісу, працювали у них до 10-15 робітників. Ще стільки ж займались заготівлею та підвезенням піску і деревини. Майстри-гутники вручну, біля скловарної печі-горна, виготовляли віконницю (скло для вікон), різноманітні посудини, а також скляні

прикраси. Гутне скло не мало такої якості та прозорості, як сучасне, але й із нього виходили гарні вироби.

На Подільському Побужжі виготовляли поташ. Він мав великий попит на західноєвропейському ринку. Це було причиною хижацького знищення дубових лісів на Поділлі, зокрема Подільському Побужжі. В лісах будували поташні буди, де й спалювали ліс. На місці поташних буд виникали села: Будки, Буда, Поташня, Потуш. Цей старий промисел існував уже в XVI століття. Протримався він до кінця XVIII століття. Слово буда має ще одне – вужче – значення: «підприємство на якому виготовляли з попелу поташ». Виробництво поташу для свого часу було складним: воно потребувало часу, зусиль, кмітливості, а головне приміщень, що були потрібні для різних виробничих процесів. Ці приміщення будувались на розчищеному від лісу місці і звалися майданами. Зараз термін майдан вживається на означення рівної площі в центрі або на околиці села. В давні часи майданом називались просіки в лісі, де були смолокурні, дьогтярні, поташні. Як населений пункт, майдан виникав у лісі біля селітряного заводу, недалеко від наявного села і нерідко переймав його найменування. Тому, як правило, до назви майдан добавлялася прикметникова форма: Майдан-Вербецький, Майдан-Голенищівський, Майдан-Сахнівський. Як поселення майдани виникли в XVII–XVIII столітті. Багато майданів згодом злилося з селами, біля яких вони виникли, тому з часом частина з них як окремі населені пункти перестали існувати [1, 7].

На початку I тисячоліття до н.е. стародавнє населення на території сучасної України, зокрема і Подільського Побужжя, почало застосовувати у своєму побуті новий метал – залізо. Це мало вирішальне значення для подальшого розвитку суспільства. Залізо сприяло появі зрядь такої міцності й гостроти, яких не можна було виготовити з каменю, міді чи бронзи. Стародавня технологія одержання заліза з болотної залізної руди сиродутним способом була складною і малопродуктивною. Болотна руда поділялась на лугову і дернову. Паливом для рудень був ліс. Свідченням того, що на території сучасного Подільського Побужжя добували руду і виготовляли залозо, є село Рудня Летичівського району.

Місцеве населення займалось виробництвом зброї. Відомо, що в 1549 році в с. Кузьміні Красилівського району працював перший завод Острожських, на якому відливали гармати. Поруч з ним виникло село Колчин (сучасний Кульчин), що вперше зустрічається в документах XVI століття. Слово колчин є видозмінене колчан, сагадак, налучник. Поруч із виготовленням зброї, працювали майстри з виготовлення панцирів, кольчуг, лат. Назву села Бронівка Волочиського району Хмельницької області виводять від слова броня, запозиченого у давні часи слов'янами з германських мов.

Висновки. Формування топоніміки будь-якої території відбувається під впливом певних географічних чинників. Аналіз їх незначної частини показує, що топоніміка в окремих випадках виступає як «жива» географія і є цінним джерелом для вивчення географічної індивідуальності певної місцевості, пов'язана із специфічними особливостями її господарського освоєння. Процес заселення Подільського Побужжя різними народами та кочівниками дає нам важливу інформацію про розвиток та поширення географічних назв, їх значення у житті людини, причини виникнення та формування в тій чи іншій місцевості, показує безпосередній зв'язок з природним середовищем, історичними подіями, соціально-економічними умовами проживання людей.

Кожне покоління людей, кожна епоха, історична формація вносили свої

особливості у систему наявних назв, але, незважаючи на це, найдавніший спосіб утворення власних назв із слів загальних зберігся протягом історії людства. І саме в цьому тисячолітньому способі відбиття реальних, а не переносних явищ і особливостей – одна з найцікавіших рис топонімії для географії.

1. Бабишин С.Д. Топоніміка в школі / С.Д. Бабишин. – К: Радянська школа, 1962. – 121 с.
2. Воропай Л.И. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолии: учебное пособие / Л.И. Воропай, М.Н. Куница. – Черновцы: ЧГУ, 1982. – 91 с.
3. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І. Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 184 с.
4. Денисик Г.І. Подільське Побужжя / Г.І. Денисик, В.Є. Любченко. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1999. – 96 с.
5. Денисик Г.І. Мікроосередкові процеси в антропогенних ландшафтах / Г.І. Денисик, М.О. Шмагельська, Л.І. Стефанков. – Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2010. – 212 с.
6. Заєць І.І. Трипільська культура на Поділлі / І.І. Заєць. – Вінниця, 2001. – 184 с.
7. Коваль А.П. Знайомі незнайомці / А.П. Коваль. – К.: Либідь, 2001. – 304 с.
8. Кордуба М. Земля є свідком минулого: Географічні назви як історичне джерело / М. Кордуба – Львів, 1924. – с. 167.
9. Янко М.П. Топонімічний словник України / М.П. Янко. – К.: Знання, 1998. – 429 с.